

مهاجرت از تهران رویکردی جدید در تمرکززدایی از پایتخت^۱

دکتر رحیم سرور^۲

چکیده

مهاجرت از روستا به شهر فرایندی است گریزناپذیر که با آهنگی متفاوت در تمام کشورهای جهان تجربه شده است و مخالفت با این پدیده عموماً در مقاطعی از تحقق این فرایند که آهنگ رشد مهاجرت شتابان می شود، تقریباً در همه جا به گونه‌ای یکسان دیده شده است. واقعیت این است که طی دهه‌های آتی روند مهاجرت به منطقه شهری تهران همچنان تداوم خواهد داشت و اقدام نکردن در رفع این معضل تنها بر مشکلات و هزینه‌های آتی خواهد افزود. البته هر چند که از مهاجرت‌گریزی نیست ولی تعیین حجم، سرعت و جهت آن تابع نظام تصمیم‌گیری، برنامه ریزی و هدایت آن است. مطالعات انجام شده نشان می دهد که استان تهران با حدود ۳ میلیون نفر افزایش در فاصله سالهای ۱۳۶۵ تا ۱۳۸۵ به تنهایی بیش از مجموع پنج استان اصفهان، خوزستان، قم، سمنان و یزد مهاجرپذیر بوده است و در حال حاضر با حدود بیش از ۱۳.۵ میلیون نفر می رود تا در سال ۱۴۰۰ بالغ بر ۱۹ میلیون نفر را در خود جای دهد. در چنین شرایطی اتخاذ تدابیری جهت کنترل و هدایت روند تمرکزگرایی و ایجاد و زمینه مهاجرت معکوس (از تهران به شهرستانها) جزو اولویتهای تحقیقاتی مراکز دانشگاهی و برنامه‌های راهبردی سازمانهاست. هدف اصلی این مقاله تعیین راهبردها و برنامه‌های موثر در مراکز مبدأ و مقصد مهاجرت با هدف تقلیل فشار روند تمرکزگرایی و تراکم جمعیت در منطقه شهری تهران است. برای دستیابی به هدف مذکور ضمن مطالعات اسنادی نسبت به تکمیل و تحلیل آماری ۳۰۰۰ پرسشنامه از مناطق مختلف مهاجرپذیر تهران اقدام شده است. نتایج بدست آمده گویای این واقعیت است که طیف نسبتاً وسیعی از عوامل در ایجاد مهاجرت موثرند که در این بین عوامل اقتصادی و سیاستگذاری‌های دولتی نقش بارزی را ایفا می کنند. با استناد

۱- ساختار اصلی این مقاله مبتنی است بر مطالعات مولف و همکاران که در قالب طرح ملی ساماندهی مهاجرت کشور توسط مهندسین مشاور نقش کلیک برای دفتر امور اجتماعی و انتخابات استانداری تهران در طول سال ۱۳۸۵ تا سال ۱۳۸۶ تهیه و ارائه شده است.

۲. دانشیار گروه جغرافیا، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد شهر ری

به این واقعیت اقدامات منفرد و موضعی نه تنها کمکی به حل مسئله نکرده و نخواهد کرد، بلکه معکوس‌سازی مهاجرت متضمن رویکردی فرانگر و کاربست برنامه‌هایی هماهنگ و هدفمند توسط کلیه سازمان‌های ذیربط در دو عرصه مبدأ و مقصد مهاجرت‌هاست.

کلیدواژگان: مهاجرت معکوس، تمرکزگرایی، تهران، تحولات جمعیتی، تحولات کالبدی، سیاست‌های ساماندهی

مقدمه

مهاجرت در لغت نامه جمعیت شناسی سازمان ملل چنین تعریف شده است: شکلی از تحرک جغرافیایی یا تحرک مکانی جمعیت است که بین دو واحد جغرافیایی صورت می‌گیرد این تحرک جغرافیایی تغییر اقامتگاه از مبدأ یا محل حرکت به مقصد یا محل ورود می‌باشد.^۱ (زنجانی، حبیب‌اله ۱۳۷۶: ۴۷)

برلسون (Berelson 1992) چهار دسته عوامل محیطی، اقتصادی، سیاسی و اجتماعی را در تغییرات جمعیتی موثر می‌داند و وینر (Weiner 1975) سه دلیل مهم برای مداخله دولت‌ها در تغییر جریانهای مهاجرتی نام می‌برد که عبارتند از:

الف- تراکم شهری و یا سایر مسائل مربوط به شهرنشینی

ب- حفظ ساختار قومی و اجتماعی موجود در جامعه

ج- بسط کنترل دولت بر جمعیت و جامعه

د- و بالاخره باز توزیع بهینه نیروی کار و امکانات در مناطق روستایی و شهری.

مطالعات بعمل آمده در خصوص جریانهای مهاجرتی بین استانهای کشور نشان می‌دهد که استان تهران بیشترین مهاجرپذیری را دارد. برای مثال طی سالهای ۸۵-۱۳۶۵ جمعیت کشور از حدود ۴۹ میلیون نفر به ۷۰ میلیون نفر افزایش یافته است. رقم کل افزایش جمعیت در این دوره ۲۱ میلیون نفر بوده است. در این میان استان تهران با ۳ میلیون نفر بیشترین تعداد تغییرات جمعیت در این فاصله را داشته است. از سویی بیشترین سرمایه‌گذاری دولتی در این استان تمرکز دارد. همین مسئله مجموعه شهری تهران را با چالش‌های مختلفی از قبیل رشد سریع، پراکندگی نامتوازن فعالیت‌ها، روند رشد سریع کالبدی کانونهای جمعیتی، نابرابری توزیع امکانات، آلودگی‌های زیست محیطی، مواجهه ساخته است. این در شرایطی است که مدلسازی وضعیت تهران با نظریه‌های مهاجرت در سه سطح کلان، میانه و خرد بیانگر تداوم مهاجرت طی سالیان آتی به تهران می‌باشد. البته منظور از این گفتار، ناروا دانستن پدیده مهاجرت و انداختن تمامی مشکلات شهری به گردن پدیده مهاجرت و مهاجرین نمی‌باشد. بلکه این است که در عین پذیرش آن بعنوان جریانی اجتناب ناپذیر سیاستگذاران پیمایش نگرانه، سازنده و یکپارچه‌ای اندیشیده شود. (ره‌نمائی، محمدتقی، ۱۳۸۴: ۳۳-۲۹)

۱- این قبیل مهاجرتها را مهاجرت دائم گویند و باید آنها را از اشکال دیگر حرکات جمعیت که متضمن تغییر دائمی محل اقامت نمی‌باشد تفکیک کرد. مهاجرت می‌تواند بصورت مهاجرت ناخالص یعنی مجموع برون کوچان و درون کوچان و مهاجرت خالص یعنی تفاضل مهاجرین وارد شده به یک محل و مهاجرین خارج شده از آن محل اندازه‌گیری شود.

روند تمرکزگرایی در منطقه شهری تهران

بر اساس برآوردها در سال ۱۴۰۰ خورشیدی شمار جمعیت کشور به ۸۵ تا ۹۰ میلیون نفر خواهد رسید که از آن میان ۵۵ تا ۶۵ میلیون نفر شهرنشین خواهند بود نسبت ۶۸ درصد شهرنشین سال ۱۳۸۵ به حدود ۸۰ درصد در سال ۱۴۰۰ خواهد رسید به منظور جا دادن جمعیت اضافی ۱۵ تا ۲۰ میلیون نفری طبق ضوابط متداول کشور چیزی نزدیک به ۷۰۰ هزار هکتار زمین شهری جدید لازم است. در حال حاضر برای محدوده ۷۵۰ کیلومتر مربعی تهران طرح جامع و تفصیلی تهیه شده و سطح لازم برای ساخت شهرهای جدید برابر مساحت تهران بزرگ خواهد شد. (مرکز مطالعات و تحقیقات شهرسازی ۱۳۸۳: ۶۹)

تهران تولیدکننده نیمی از محصول ناخالص ملی (بدون منظور کردن نفت) ۷۰ درصد ارزش افزوده بخش صنایع و محل استقرار ۳۶ درصد از کل بانکهای کشور با ۷۵ درصد از کل سپرده‌های بانکی کشور است. ۴۷ درصد از کل سرمایه‌گذاریهای ساختمانی در تهران صورت گرفته و ۸۴ درصد از وام‌های مسکن کشور به تهران اختصاص داشته است. (احسن، مجید، ۱۳۷۲: ۲۵۷)

تهران با مساحتی حدود ۱/۷ درصد از مساحت کل کشور محل استقرار ۳۲ درصد از بزرگراهها ۴/۵ درصد از راههای اصلی و ۱۲ درصد از شبکه راه آهن کشور است. (وزارت کشور، ۱۳۸۶: ۱۲) جمعیت این شهر از حدود ۳ میلیون نفر در سال ۱۳۴۵ به بیش از ۷/۶ میلیون نفر در سال ۱۳۸۵ رسیده است. و مساحت آن در پنجاه سال منتهی به ۱۳۸۵ هشت برابر شده است و از ۱۰۰ کیلومتر مربع در سال ۱۳۳۵ به ۷۵۰ کیلومتر مربع در سال ۱۳۸۵ رسیده است.

در واقع بزرگترین منطقه شهری ایران از نظر استقرار جمعیت و فعالیت، تهران است که با حدود ۱۳،۵ میلیون نفر، حدود ۱۸ درصد از جمعیت کشور را در خود جای داده است. این تمرکز و گرایش به مهاجرت به آن به دلیل بالا بودن تقاضای نیروی انسانی و مازاد عرضه در مبادی مهاجرت رخ داده است. به طوری که در تمامی مقاطع سرشماری نرخ بیکاری مجموعه شهری تهران کمتر از کل کشور بوده است. جمعیت و فعالیت مهاجرت کرده به تهران ابتدا میل به تمرکز و استقرار در خود تهران داشتند حتی در سال ۱۳۵۵ حدود ۸۵ درصد از جمعیت این مجموعه در خود تهران ساکن بودند اما این نسبت به سال ۱۳۸۵ به ۶۵ درصد تقلیل یافت که به مفهوم پرجمعیت شدن پیرامون شهر تهران است که تجلی کالبدی آنرا می‌توان در شکل‌گیری و رشد سریع شهرکها، سکونتگاههای غیررسمی و شهرهای جدید در این مجموعه مشاهده کرد. (غمامی، مجید ۱۳۸۳: ۴۷-۳۳)

جایگاه تهران در تحولات جمعیتی و مهاجرت کشور

بر اساس مطالعات بعمل آمده مهاجرت در کشور تابع عوامل اقتصادی و اجتماعی دارای گرایش به مرکز و به سوی استانهای صنعتی و مراکز سیاسی، اقتصادی و فرهنگی کشور می باشد. در جمع بندی کلی شش استان که در معرض بالاترین سرمایه گذاری دولت هستند مهاجرپذیر و بقیه استانهای کشور، مهاجرفرست می باشند.

استان تهران در فاصله ۱۳۷۵ تا ۱۳۸۵ بیشترین حجم مهاجر را پذیرفته است و استانهای قم، اصفهان، خوزستان، یزد و سمنان در رتبه های بعدی قرار دارند. بقیه استانهای کشور مهاجرفرست محسوب می شوند. در این میان، آذربایجان شرقی با بالاترین حجم مهاجرفرستی در رتبه اول قرار دارد. استانهای کرمانشاه و لرستان در رتبه های دوم و سوم قرار داشته و کمترین حجم خالص مهاجرت مربوط به استان آذربایجان غربی می باشد. (نقش کلیک، ۱۳۸۵: ۳۶)

استانهایی که بیشترین میزان مهاجران خود را به استان تهران می فرستند به ترتیب؛ استانهای آذربایجان شرقی، اردبیل، همدان، زنجان، کرمانشاه و لرستان می باشند. (مرکز مطالعات و تحقیقات معماری و شهرسازی ۱۳۸۳: ۷۲)

تحولات جمعیتی منطقه

تعداد جمعیت

محدوده مطالعاتی که منطبق بر محدوده ۱۳۸۵ استان تهران است، مهمترین کانون جمعیتی کشور محسوب می شود. این محدوده ۱۸۱۵۰/۶ کیلومتر مربع وسعت دارد.^۱ و در آخرین سرشماری انجام یافته کشور، ۱۳۴۱۳۳۴۸ نفر جمعیت ساکن داشته است، که ۸۹ درصد آن را جمعیت شهری و ۱۱ درصد آن را جمعیت روستایی تشکیل می داده است.

با ملحوظ داشتن ۵۴ نقطه شهری ۱۳۸۵ به عنوان شهر و ۱۳۷۶ آبادی دارای سکنه به عنوان روستا، تغییرات جمعیتی منطقه به تفکیک شهری و روستایی در دوره ۴۰ ساله ۱۳۴۵ تا ۱۳۸۵ به شرح جدول شماره یک خواهد بود.

۱- مرکز آمار ایران، مساحت این استان را در سالنامه آماری ۱۳۸۵ معادل ۱۸۱۵ کیلومتر مربع ذکر کرده و اختلاف این رقم با ارقام مندرج در سالنامه های آماری سالهای گذشته را ناشی از تجدیدنظر دفتر تقسیمات کشوری وزارت کشور دانسته است.

جدول (۱) جمعیت استان تهران به تفکیک شهری و روستایی و سوابق جمعیتی آنها در دوره های سرشماری

سال	کل جمعیت	جمعیت شهری	جمعیت روستایی
۱۳۴۵	۳۴۵۵۵۱۶	۳۱۶۶۴۱۰	۲۸۹۱۰۶
۱۳۵۵	۵۳۰۲۸۰۱	۴۹۴۷۸۷۶	۳۵۴۹۲۵
۱۳۶۵	۷۹۲۸۹۳۶	۷۲۲۲۱۹۰	۷۰۶۷۴۶
۱۳۷۵	۱۰۳۴۳۷۸۶	۸۹۱۲۳۳۱	۱۴۳۱۴۵۵
۱۳۸۵	۱۳۴۱۳۳۴۸	۱۲۴۲۰۶۴۲	۹۹۲۰۷۶

مأخذ: مرکز آمار ایران ۱۳۸۵، نتایج سرشماری عمومی نفوس و مسکن استان تهران (سالهای ۷۵،۶۵،۵۵،۴۵ و ۸۵)

به این ترتیب جمعیت استان در طی چهار دهه، نزدیک به ۴ برابر، جمعیت نقاط شهری ۳/۸۲ برابر و جمعیت نقاط روستایی ۴/۹۵ برابر شده است.^۱ همچنین نسبت جمعیت شهرنشین منطقه در ۱۳۸۵ نزدیک به ۹۰ درصد بوده است.

تراکم جمعیت در استان و شهرستانهای آن

در سال ۱۳۸۵ در هر کیلومتر مربع از مساحت استان ۵۹۵ نفر سکونت داشته و تراکم جمعیت در شهرستان تهران با ۷۵۰۰ نفر در کیلومتر مربع در سطحی غیر قابل قیاس با شهرستانهای دیگر قرار داشته است (زنجان، حبیب‌اله، ۱۳۸۶: ۴۵). طی ۴۰ سال گذشته تراکم جمعیت منطقه ۳ برابر، شهری ۲/۹۲ برابر و روستایی ۴/۹۴ برابر شده است. (ثابتی راد، عباس، ۱۳۸۶: ۲۲) این نسبت در برخی از شهرستانهای استان به شرح جدول زیر بوده است.

۲- تعداد شهرستانهای این منطقه تا پایان نیمه اول ۱۳۸۵ به ۱۳ و تعداد شهرهای آن به ۱۵۴ افزایش یافته است. در این مدت شهرستانهای پاکدشت، رباط کریم و فیروزکوه ایجاد شده و نقاط محمدشهر، مشکین دشت، کمال آباد، بومهن، وحیدیه (از ادغام آبادیهای جوقین، قصبه، قسطنک، و اسماعیل آباد)، باقرشهر، آبسرد (از ادغام آبادیهای آبسرد، مرانک و تاسکین)، صباشهر (از ادغام آبادیهای قائم آباد، کبودین، قندنساد، و اسلام آباد)، شاهدشهر (از ادغام علی آباد، درازه و شهنسوازی)، چهاردانگه، شریف آباد، کهریزک، فردوسییه (از ادغام آبادیهای فردوس، عبدالآباد، خاوه، عباس آباد، فردوس) به وجود آمده و شهر جوادآباد به جوادیه تغییر نام داده است.

جدول (۲) رشد تراکم جمعیت در سال ۱۳۸۵ شهرستانهای منطقه به تراکم جمعیت ۱۳۴۵ آنها به تفکیک نقاط شهری و روستایی

تراکم روستایی	تراکم شهری	تراکم کل جمعیت	شهرستان
۴/۹۴	۲/۸۲	۳	جمع استان تهران
۴/۷۵	۲/۲۳	۲/۳۴	تهران
۱/۲۲	۳/۲۵	۱/۷۷	دماوند
۰/۷۵	۲/۷۰	۱/۲۳	شمیرانات
۱۴/۸۲	۹۰/۴۳	۳۴/۲۱	اسلامشهر
۸/۲	*	۷/۸۲	ری
۶/۱۵	۱۶/۷۳	۱۳/۵۵	کرج
۴/۳۹	۱۲	۷	ورامین
۱۱/۴۴	۲۳/۸	۱۵/۴۴	شهریار
۱/۷۶	۱۲/۶۷	۳/۰۴	ساوجبلاغ

* با توجه به احتساب جمعیت شهری در شهر تهران بزرگ

ناگفته پیداست که منظور از چند برابر شدن تراکم، یعنی چند برابر شدن جمعیت است. پس در این مدت جمعیت شهرستان اسلامشهر بیش از ۳۴ برابر، جمعیت شهرستان شهریار بیش از ۱۵ برابر، جمعیت شهرستان کرج بیش از ۱۳ برابر شده است.

نقاط شهری منطقه^۱

در سال ۱۳۸۵، مجموع جمعیت ۵۴ نقطه شهری استان نزدیک به ۱۲/۵ میلیون نفر بوده است. طی دوره ۱۳۵۵ تا ۱۳۸۵ جمعیت نقاط شهری ۵ میلیون افزایش یافته است. بدیهی است که بخش اعظم این افزایش متعلق به شهر تهران است. این شهر در محدوده کنونی خود در سال ۱۳۴۵ جمعیتی حدود ۳ میلیون نفر داشته که در ۱۳۸۵ به حدود ۷/۵ میلیون نفر رسیده است. طی دوره بیست ساله ۱۳۶۵ تا ۱۳۸۵ حدود ۳ میلیون نفر وارد استان تهران شده اند که

۱- استان تهران در سال ۱۳۷۵ شامل شهرستان قزوین نیز بود. ولی در حال حاضر آن شهرستان به استان تبدیل و از تهران جدا شده است. این جدایی، تغییراتی در محدوده شهرستانهای همجوار استان کنونی قزوین به بار آورده که در بازسازی جمعیت استان کنونی تهران مد نظر قرار گرفته است.

بخش بسیاری از آنان در شهر تهران استقرار یافته اند.^۱ و تعداد مهاجران این دوره حدود ۶۷ درصد بیشتر از دوره ده ساله ۶۵-۷۵ بوده است.^۲

یافته های تحقیق میدانی

در ادامه تحقیق لازم بود که نسبت به سنجش دقیق دیدگاههای مهاجرین در رابطه با الف: شاخص های موثر بر تصمیم به مهاجرت ب- سنجش پتانسیل ماندن یا رفتن از تهران اقدام شود. برای رسیدن به این هدف حدود ۳۰۰۰ پرسشنامه از مناطق عمده مهاجرپذیر منطقه شهری تهران با روش نمونه گیری سیستماتیک تکمیل و سپس داده های جمع آوری شده با استفاده از نرم افزار SPSS مورد تحلیل قرار گرفت.^۳

بخشی از نتایج و یافته های نظرسنجی

۱- استان محل تولد مهاجران بر اساس نسبت افراد مهاجر از کل جمعیت نمونه آماری بدین قرار است: آذربایجان شرقی؛ استان مرکزی؛ گیلان؛ اصفهان؛ همدان؛ لرستان؛ زنجان بر اساس سرشماری سال ۱۳۶۵، ۱۳۷۵ و ۱۳۸۵ و نمونه گیری های وضعیت خانوار، آذربایجان شرقی در جایگاه اول خالص مهاجرت بوده است. در این پژوهش نیز تعداد

۲- تهران امروز به لحاظ مساحت تقریباً دو برابر تهران سالهای ۱۳۵۵ است این شهر ۳۳ برابر تهران روزگار رضاخان شده است و ۵۳ برابر شهری که ناصرالدین شاه در آن حکومت می کرد و دارالخلافه می نامید و ۲۲۷ برابر شهری که شاه طهماسب صفوی دور آن حصار کشید و ۹۴۳ برابر قصبه ای که مردم در آن زندگی می کردند (نایتی راد، عباس، ۱۳۸۶، ص ۲۲) بر اساس مطالعات بعمل آمده تهران از نظر تراکم جمعیتی در رده شانزدهم قرار گرفته است به عبارتی این شهر با تراکم جمعیتی ۱۰ هزار و ۵۵۰ نفر در هر کیلومتر مربع جزو شهرهای با تراکم جمعیتی بالا است این در شرایطی است که از نظر مساحت رتبه ۱۲۵ جهانی و از نظر جمعیت رتبه ۲۸ را دارد. در واقع این شهر با بیش از ۷،۵ میلیون نفر جمعیت و مساحتی حدود ۷۵۰ کیلومتر مربع یکی از متراکم ترین و کم مساحت ترین شهرهای جهان است و این یکی از مشکلات عدیده این شهر می باشد.

۱- عمده ترین مولفه های موثر در طراحی پرسشنامه عبارت بودند از:

- علل اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی مهاجرت به تهران

- عوامل موثر بر ماندگاری مهاجران در تهران

- عوامل موثر بر مهاجرت از تهران به شهرستانها از دیدگاه پاسخگویان

- وضعیت زندگی مهاجران در قبل و بعد از مهاجرت به تهران

- نگرش پاسخگویان به برنامه های موثر در مهاجرت از تهران و برگشت به شهرستانها

۲- داشتن مالکیت یکی از عواملی است که ماندگاری در نقطه ای را تثبیت می کند. ارزش افزوده ملک در این مناطق خود به اندازه ای هست که ماندگاری را توجیه کند و ارزانی ملک در حواشی تهران سبب شده است تا مهاجران بصورت قومی و فامیلی در کنار هم سامان بگیرند.

مهاجران از آذربایجان شرقی معنادار و در همان جایگاه است. این بدان معنا است که کانون اصلی توجه ساکنان این استان تهران بوده است و در چند دهه اخیر هم تغییری پیدا نکرده است.

۲- یافتن کار و شغل مناسب مهم ترین قصد و علت آمدن به تهران، اقامت آنها و ماندگاری دائم مهاجران در تهران می باشد. همواره بیش از ۵۰ درصد از هر گونه حرکت به سوی تهران به قصد کار و درآمد بیشتر بوده است. همان عاملی که در منطق مهاجرت هم، مهمترین دلیل مهاجرت بوده است.

۳- بیشتر مهاجرت هایی که به تهران صورت می گیرد به شکل خانوادگی است، نه فردی. اتفاقاً این عامل یعنی وجود اقوام و خویشان در رتبه سوم علت مهاجرت قرار دارد که از موانع مهم مهاجرت معکوس نیز می باشد. (غمامی، مجید، ۱۳۸۳ : ۲۹-۱۶)

۴- بیش از نیمی از پاسخگویان مالک واحد مسکونی شان هستند. این گروه به راحتی حاضر به ترک تهران نیستند. داشتن منزل مسکونی در مناطق حاشیه ای شهرستانهای تهران مانند اسلامشهر، شهریار و ورامین با تبدیل نقاط روستایی به شهر و ساخت و سازهای غیرمجاز در نقاط روستایی برای مهاجران امکان مالک بودن را فراهم کرده است.^۱

۵- بر اساس نتایج پژوهش، اکثر پاسخگویان اظهار داشته اند که در استان تهران کنترل اجتماعی کمتری وجود دارد و از این بابت احساس آرامش نموده و آن طور که راحتند می توانند زندگی می کنند.

۶- مهاجران معتقدند که در تهران شغل مطابق شأن آنها با درآمد بیشتر یافت می شود. در استان تهران به دلیل حذف نسبی کنترل اجتماعی، مهاجران در اشتغال به انواع کارها راحت تر عمل می کنند.

۷- بیش از ۵۰ درصد از پاسخگویان با آگاهی به اقامت دائم در این استان مهاجرت کرده اند. ۳۱ درصد از مهاجران تصور نمی کردند که در استان تهران اقامت کنند. آنچه به نظر می رسد این است که ایجاد شرایط برای آن ۳۱ درصد پتانسیل خوبی برای عدم مهاجرت به استان تهران است.

۸- حدود ۲۵ درصد پاسخگویان اظهار داشته اند از اینکه از صبح تا شب کار می کنند و از اینکه دخل و خرجشان جور در نمی آید به ستوه آمده اند. مهاجران احساس ناامنی شغلی شدیدی دارند و معتقدند نمی توان به دیگران اعتماد کرد و وضع شهر روز به روز

بدتر می شود. آنها از آینده خود خبری ندارند و معتقدند که این شرایط را مردم و دولتمردان در کنار یکدیگر به وجود آورده اند و باید بخشی از جمعیت از تهران خارج شود. همچنین مهاجران به دیگران توصیه نمی کنند که به تهران بیایند و خودشان هم اگر شرایط در شهرستانها مهیا باشد مهاجرت می کنند. این عوامل از مهمترین شاخصها و پتانسیلهای ممکن مهاجرت است.

۹- با مقایسه کیفیت زندگی مهاجران، قبل و پس از مهاجرت، این نتایج به دست آمده است:

اکثر مهاجران اظهار نموده اند، که وضعیت مالی و اقتصادی شان پس از مهاجرت به تهران بهتر شده است. آرامش و آسایش، تفریح و سرگرمی، کمتر شده است. دغدغه و نگرانی آنها نسبت به شهرستان بدتر شده است. از هوای خوب بهره نمی برند. ازدحام و شلوغی بیشتر از شهرستان است. روابطشان با همسایگان سردتر از هنگامی است که در شهرستان بودند. (استانداری تهران، ۱۳۸۶: ۱۰۳)

۱۰- از کل جامعه آماری مورد پرسش ۲۱/۵ درصد از پاسخگویان گفته اند که به هیچ عنوان به شهرستان باز نمی گردند. ۲۴/۴ درصد گفته اند که در حد کم و خیلی کم، ۲۱ درصد متوسط و ۳۳ درصد نیز در حد زیاد و خیلی زیاد مایلند که به شهرستان برگردند. با توجه به عدد ۳۳ درصد و عدد ۳۱ درصد، آنانی که قبلاً گفته بودند فکر نمی کردند در این شهر ساکن شوند پتانسیل بسیار خوبی برای قشری از جامعه در راستای مهاجرت از تهران وجود دارد. (همان: ۱۰۶)

گروه بندی نتایج نظرسنجی

الف- مهم ترین عوامل مهاجرت به تهران:

- به دست آوردن فرصت های شغلی و کسب درآمد بیشتر؛
- بالا بودن کنترل و نظارت اجتماعی در شهرستان ها و پایین بودن آن در تهران؛
- انگیزه ادامه تحصیل در تهران؛
- استفاده از امکانات رفاهی و فرهنگی در تهران؛

ب- مهم ترین عوامل ماندگاری در تهران:

- اشتغال؛ زن و فرزندان؛ عادت به محیط تهران؛ حضور اقوام و بستگان؛ نداشتن پایگاه در شهرستان؛ و...

ج- مهم ترین عوامل مشوق مهاجرت از تهران:

- ایجاد فضای مناسب برای فعالیت های اقتصادی و افزایش میزان فرصت های شغلی؛
- توسعه کشاورزی؛
- ایجاد امکانات رفاهی؛
- تأمین مسکن؛

بنابراین با توسعه امنیت و برنامه ریزی درست و اصولی در تخصیص اعتبارات و ایجاد فرصت های شغلی، توسعه اقتصادی و زیربنایی در شهرستانها، در کنار اطلاع رسانی جامع و شفاف در مورد وضعیت بسامان کشور می توان انتظار سامان دهی مهاجرت، نه تنها در استان تهران بلکه در سطح کشور را داشت. (صالحی، مازیار، ۱۳۸۱: ۹۵-۸۱)

مولفه های تداوم بخش روند مهاجرت به تهران

- ۱- بالا بودن سهم تولید ناخالص استان تهران از تولید ناخالص کشور در قیاس با سایر استانها؛
- ۲- بالا بودن تعداد کارگاهها به خصوص کارگاههای بزرگ در تهران؛
- ۳- دستمزد بالای نیروی کار در تهران در قیاس با سایر استانها؛
- ۴- دسترسی آسان تر بنگاه ها و شرکت ها برای گرفتن تسهیلات ویژه و کلان؛
- ۵- برخورداری از صرفه های مقیاس در امر سرمایه گذاری؛
- ۶- پرداخت یارانه بالاتر به خدمات شهری نسبت به سایر استان ها؛
- ۷- تمرکز نیروی کار ماهر در تهران در مقایسه با سایر استان ها (وجود نیروی کار ماهر در یک منطقه، فرصت اشتغال بیشتری برای نیروی کار غیر ماهر ایجاد می کند)؛
- ۸- بالا بودن سرمایه انسانی، چشم انداز بهتر رشد و توسعه در تهران در مقایسه با سایر استانها؛
- ۹- وجود جاذبه های فرهنگی؛
- ۱۰- تعدد قومیت ها در تهران و احساس رضایت و راحتی قومیت های مختلف؛
- ۱۱- کاهش کنترل اجتماعی در تهران؛
- ۱۲- گسترش شبکه خانوادگی مهاجرین و تداوم ماندگاری؛ بطور کلی وجود نابرابری درآمدی و رفاه، گرایش به مهاجرت نزد فقیرترین افراد، تفاوت دستمزد، گریز از ریسک درآمدی خانوار، وضعیت عینی و واقعی حاکم بر مناطق حاشیه ای از یک طرف و انتظارات یا احتمالات ذهنی حاکم بر قشر وسیعی از افراد برای حصول به وضعیت رفاه و اطمینان از طرف دیگر از جمله مولفه های موثر در تداوم مهاجرت به کانونهای عمده بخصوص تهران خواهد بود (صرافی،

مظفر، ۱۳۸۱: ۱۳-۱۲). در مجموع در سالیان آینده مهاجرت به تهران و به موازات آن برای کانونهای شهری ادامه خواهد داشت، البته سرعت، جهت و حجم آن تابعی از نحوه نگرش به پدیده مهاجرت و مهاجران و نیز تحقق پذیری برنامه‌های توسعه و تمرکز زدایی می باشد. (سازمان مدیریت و برنامه ریزی، ۱۳۸۵: ۱۵-۱۰).

بحث و نتیجه‌گیری

چالش‌ها و معضلات ناشی از تمرکز و مهاجرت

مهاجرت گسترده به تهران، چالشهای اساسی زیر را پیش روی مسئولین قرار داده است. این چالش‌ها را می توان به گروههای زیر تقسیم کرد:

جدول (۳) چالش‌ها و معضلات ناشی از تمرکز و مهاجرت به تهران

نوع چالش	ردیف	ابعاد آن
چالش اقتصادی - زیربنایی	۱	کاهش شأن و منزلت پایتختی و نقش فرمانطقه ای و بین المللی تهران
	۲	جبران ناپذیری خسارات ناشی از سوانح طبیعی و حوادث غیر مترقبه
	۳	کاهش کنترل اجتماعی و افزایش هزینه های امنیتی؛
	۴	افزایش مسائل روزمره و تمرکز نیروها برای حل آنها بصورت روزمره
	۵	حضور غیررسمی اتباع بیگانه و ایجاد مسائل امنیتی، اخلاقی، کاری و شغلی
چالش اجتماعی - فرهنگی	۱	گسترش حاشیه نشینی و پدیده روستایی شدن شهرها
	۲	کاهش شدید سرمایه اجتماعی در مبدأ و انباشت ناکارآمد آن در مقصد
	۳	تنوع قومیت ها و ایجاد جامعه ناهمگون فرهنگی
	۴	تغییر ناهمگون ساختارهای جمعیتی (جنسی و سنی و...)
	۵	گسترش مسائل و مشکلات اجتماعی (طلاق، سرقت، جنایت، بزه کاری، اعتیاد و...)
	۶	مخدوش شدن کرامت انسانی و تقلیل ارزش های حوزه های عمومی
	۷	کاهش رضایت، اعتماد و امنیت اجتماعی در مقصد
	۸	تهدیدهای عدیده میراث فرهنگی و زیست بومی تهران
چالش اقتصادی - زیربنایی	۱	به هم خوردن تعادل اقتصادی، اجتماعی و فضایی
	۲	کاهش سرانه امکانات و زیرساخت ها و کاهش دسترسی به امکانات رفاهی
	۳	از دست رفتن فرصت شکل گیری زیرساخت های اقتصادی و اجتماعی لازم برای تداوم سکونت و فعالیت
	۴	تشدید معضلات حمل و نقل و ترافیک
	۵	کاهش امید به یافتن شغل و استفاده از امکانات برای جمعیت بومی
	۶	افزایش رانت اقتصادی و زمین خواری ناشی از تمرکز
چالش های محیطی	۱	ازدحام بیش از اندازه جمعیت و آلودگی (هوا، آب، خاک، صوتی و بصری) در مقصد
	۲	افزایش آسیب های زیست محیطی در مقصد و مناطق پیرامونی آن
	۳	چالش های عدیده در تامین آب مصارف شرب، صنعتی و کشاورزی
	۴	مشکل دفع پسابهای صنعتی و شهری
	۵	چالش مدیریت مواد زاید جامد شهری

مأخذ: سرور، رحیم، ۱۳۸۵: ۴۸- ثابتی راد، ۱۳۶۸: ۲۱ - سازمان مدیریت و برنامه ریزی، ۱۳۸۵: ۳۰-۱۵

بر اساس طرح جامع شهر تهران جمعیت شهر تهران در سال ۱۴۰۰ به حدود ۱۱ میلیون نفر خواهد رسید که تحقق این امر به معنی انفجار جمعیتی و بروز انواع معضلات بسیار پیچیده در ابعاد وسیع خواهد بود و ممانعت از وقوع چنین وضعیتی منوط به تقلیل و قطع جریان مهاجرت به تهران و نیز رواج پدیده مهاجرت معکوس (مهاجرت از تهران) و تمرکز زدایی از کلیه حوزه‌های تصدی‌گری دولتی می‌باشد و در چنین صورتی می‌توان جمعیت پایتخت را در حد ۸ تا ۹ میلیون نفر ثابت نگاه داشت.

تجربیات جهانی و خط مشی گذاری در اسناد و برنامه های ملی

در رابطه با ساماندهی مهاجرت به ویژه مهاجرت از روستا به شهر در کشورهای جهان تا به حال پنج گونه سیاست به شرح زیر مورد استفاده قرار گرفته است.

جدول (۴) خط مشی ها و رویکردهای تجربه شده جهانی در ساماندهی مهاجرت

ردیف	نوع خط مشی	منطقه مورد تجربه
۱	خط مشی توقف جریان مهاجرت در مبدأ یا ممنوعیت حضور در مقصد	چین - کامبوج (Rustication)
۲	خط مشی هایی که جهت مهاجرت را تغییر داده و به سوی کانونهای شهری یا روستایی ویژه هدایت می نمایند	اندونزی - کانادا - استرالیا (Home Steading)
۳	خط مشی پذیرش پدیده مهاجرت و اتخاذ تدابیر جذب در مقصد	کشورهای آمریکای جنوبی
۴	خط مشی پذیرش پدیده مهاجرت به همراه تلاش برای کاهش تعداد آن و کنترل تبعات احتمالی	در اغلب کشورها
۵	خط مشی عدم پذیرش جریان مهاجرت و اعمال اجبار برای ترک مقصد	کامبوج - شوروی سابق

مأخذ: سنائی، پروین، ۱۳۷۵: ۴۲-۲۰

علاوه بر تجربیات جهانی، در تمامی اسناد و مدارک برنامه ریزی و قانونگذاری، بطور مستقیم و غیر مستقیم به اتخاذ راهکارهایی برای رفع معضل مهاجرت اشاره شده که رئوس اصلی آن بشرح زیر است:

جدول (۵) خطی مشی ها و رویکردها در اسناد و قوانین کشوری

به صراحت به پدیده مهاجرت اشاره نشده اما در اصول سوم و سی و سوم بر حق آحاد مردم به داشتن زندگی شایسته و حق انتخاب محل اقامت تاکید شده است	قانون اساسی
۱- بسترسازی برای رشد سریع اقتصادی: ایجاد اشتغال مولد، کاهش نرخ بیکاری، مهار تورم، حمایت از تامین مسکن گروههای نیازمند ارتقاء سطح زندگی روستائیان، توجه به مشارکت مردم در فعالیت های اقتصادی	سند چشم انداز توسعه
۲- آمایش سرزمین و توازن منطقه ای: گسترش عدالت و تعادل های منطقه ای، ساماندهی مهاجرت به شهرها، بازنگری در قوانین و مقررات محدودکننده، پرداخت اعتبارات برای تامین مسکن، رفع محدودیت در مناطق روستایی و شهری، توسعه روستاها و ارتقاء سطح درآمد آنها، رفع فقر بخصوص در مناطق محروم	سیاست های برنامه پنجم توسعه
دستیابی به تعادل فضایی، مهار و کنترل رشد جمعیتی و کالبدی، ایجاد شرایط ویژه برای معکوس نمودن روند مهاجرت از تهران، تداوم روند تمرکززدایی، یکپارچه نگری در استقرار کانونهای فعالیت و جمعیت در پهنه شعاع ۱۲۰ کیلومتری تهران	سند ملی توسعه استان تهران
ساماندهی مهاجرت در داخل پهنه های عملکردی، تغییر ساختار تقسیمات سیاسی - اداری، تقویت نظام تصمیم گیری شهرستانها، تقویت زمینه های اشتغال در پیرامون تهران، تقلیل روندهای حرکتی همگرا به شهر تهران از پیرامون، ساماندهی به مسکن شهرهای جدید جهت جذب جمعیت سرریز و مهاجر از تهران	سند ساماندهی مجموعه شهری تهران

مأخذ: برگرفته از اسناد برنامه های توسعه قید شده در همین جدول

نتیجه‌گیری

- راهبرد اصلی تمامی برنامه‌ها بایستی توسعه و خوشبختی «مردم» باشد که ممکن است با تلاش و هزینه کمتر و سازگار با ظرفیت‌های طبیعی در مکان دیگری به دست آید بنابراین موضوع مهم هدایت سرمایه‌گذاران و توجه به آبادی مکانها و عدالت منطقه‌ای بعنوان بستری برای عدالت اجتماعی و به تبع آن جلوگیری از مهاجرت‌های بی‌رویه و قطبی شدن توسعه می‌باشد. (سرور، رحیم، ۱۳۸۵: ۱۴۳-۱۳۲)
- کنترل مستقیم جمعیت و جلوگیری از مهاجرت به علت مابینت با اصل آزادی انسان و مغایرت با اصول قانون اساسی و تجربیات ناموفق سایر کشورها در مورد مهار مهاجرت، کارایی نداشته و لذا باید به سیاست‌های جمعیتی هدایت شونده و غیر مستقیم روی آورد. (کلاته، محمد، ۱۳۷۸: ۷۲)
- توسعه متوازن فضای ملی، توزیع متعادل جمعیت را در پی خواهد داشت در این زمینه باید به بازتولید ثروت و منابع و امکانات به صورت عادلانه در مناطق مختلف کشور توجه شود. (صالحی، مازیار، ۱۳۸۱: ۱۷۸)
- افزایش تولید ناخالص داخلی و تعداد کارگاهها از عوامل اصلی افزایش مهاجرت می‌باشد چرا که افزایش این دو متغیر مساوی است با افزایش نیروی کار و خلق فرصت‌های شغلی جدید.

بنابراین موثرترین سیاست گذاری سیاستی خواهد بود که ضمن کنترل و کاهش فشارهای تمرکز بر تهران از رهگذر آن سرمایه‌گذاری‌های عمرانی و تعداد کارگاهها (مراکز تولید و اشتغال) در پهنه فضای ملی توزیع متناسبی داشته باشد. به عبارت دیگر فرصت‌های شغلی کافی در تمامی استانهای کشور حداقل دو برابر بیش از استان تهران تقویت و ایجاد شود. تحقق عملیاتی این راهبردها مشتمل بر دو گروه سیاستگذاری خواهد بود شامل:

الف - سیاستها و برنامه‌های مبتنی بر مبدأ (با رویکرد توسعه و عمران متوازن فضای ملی، استانها و شهرستانها) (جدول شماره ۶).

ب - سیاستها و برنامه‌های مبتنی بر مقصد (با رویکرد تقلیل فشارهای تمرکزگرایی و مهاجرت به تهران و ایجاد و تقویت مولفه‌های روند مهاجرت از تهران «مهاجرت معکوس» به شهرستانها) (جدول شماره ۷)

جدول (۶) سیاستها و برنامه های مبدأ محور (با رویکرد توسعه و عمران متوازن مناطق و نواحی)

هدف	سیاست	برنامه	دستگاه اقدام کننده		
ساماندهی مهاجرت و تمرکززدایی از تهران	ایجاد اشتغال و کارآفرینی	تسریع در تکمیل و اتمام پروژه های ناتمام بویژه در استان های مهاجرفرست شدید	کلیه دستگاه های اجرایی ذریبط		
		ارتقاء فرهنگ کار از راه دور (Tele Working)	وزارت فن آوری اطلاعات و ارتباطات - وزارت کار - وزارت آموزش و پرورش - وزارت علوم تحقیقات و فناوری - سازمان مدیریت و برنامه ریزی		
		ایجاد صندوق های محلی خرده وام و پس انداز مسکن و اشتغال با مشارکت و سرمایه اولیه مردم	وزارت جهاد کشاورزی - وزارت کشور - بانک مرکزی - وزارت تعاون - وزارت کار و امور اجتماعی		
		بازنگری در قوانین و مقررات محدودکننده دسترسی اقشار کم درآمد به تسهیلات و اعتبارات بانکی	بانک مرکزی و سایر موسسات پولی و اعتباری		
		ایجاد زنجیره های تولید - بازاریابی - مصرف	وزارت بازرگانی - وزارت صنایع - وزارت جهاد کشاورزی		
		ایجاد تعاونی های خودیار و اشتغال زا در مناطق محروم	وزارت تعاون - وزارت جهاد کشاورزی - دفتر امور مناطق محروم - سازمان تعاون روستایی		
		تقویت بخش خصوصی فعال در بخش کارآفرینی	سازمان مدیریت و برنامه ریزی - بانک مرکزی - وزارت اقتصاد		
		توسعه صنایع تبدیلی به تناسب محصولات کشاورزی منطقه	وزارت جهاد کشاورزی - وزارت صنایع و معادن - سازمان تعاون روستایی - وزارت تعاون - وزارت بازرگانی		
		توسعه صنایع دستی و خانگی	وزارت تعاون - سازمان صنایع دستی و گردشگری ایران - سازمان تعاون روستایی - کمیته امداد امام خمینی (ره) - سازمان بهزیستی		
		سیاست انبساطی پولی و مالی	سیاست انبساطی پولی و مالی	معافیت از حقوق و عوارض دولتی برای سرمایه گذارانی که در این مناطق اقدام به سرمایه گذاری می نمایند	وزارت اقتصاد - سازمان مدیریت و برنامه ریزی
پرداخت اعتبارات و یا تسهیلات یارانه ای لازم برای ایجاد و یا تثبیت اشتغال در مناطق روستایی	جهاد کشاورزی - سازمان تعاون روستایی - کمیته امداد امام خمینی (ره) بانکهای عامل صندوق مهر رضا				
بکارگیری مشوق های مناسب برای حمایت از صادرکنندگان این مناطق	وزارت بازرگانی - سازمان مدیریت و برنامه ریزی - بانک ها				
اعمال سیاست های مالی و پولی انبساطی در قطب های توسعه و استانهای مقصد	بانک مرکزی - وزارت اقتصاد و دارایی - سازمان مدیریت و برنامه ریزی کشور				
پرداخت کمکهای فنی و اعتباری دستگاه های اجرایی به سرمایه گذاران، تولیدکنندگان و کارآفرینان استانهای مهاجرفرست	کلیه دستگاه های اجرایی ذی ربط				
فرهنگ سازی در زمینه اصلاح باورهای فرهنگی و اجتماعی مهاجرت به تهران	وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی - سازمان صدا و سیما - وزارت آموزش و پرورش - وزارت علوم تحقیقات و فناوری - شوراهای اسلامی شهر و روستا - شهرداریها				
تقویت رسانه های محلی (رادیویی - تلویزیونی - مطبوعات و...)	سازمان صدا و سیما - وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی - سازمان مدیریت و برنامه ریزی				
استفاده از توان مدیریتی بومی و محلی در سطوح مختلف مدیریتی مناطق	کلیه سازمان و ادارات دولتی ذریبط				
تقویت زیرساخت ها	تقویت زیرساخت ها			گسترش نظام تامین اجتماعی در مناطق مهاجرفرست،	وزارت رفاه و تامین اجتماعی - کمیته امداد امام خمینی (ره)، کلیه سازمان و ادارات دولتی
				ایجاد زیرساخت های سرمایه گذاری در بخش های مختلف (آب، برق - گاز - تلفن - IT - راه و...)	کلیه سازمان ها و ادارات دولتی
توسعه امنیت عمومی	توسعه امنیت عمومی	بالا بردن ضریب امنیت سرمایه گذاری در استان ها	وزارت کشور - وزارت دادگستری - وزارت اطلاعات - سازمان مدیریت و برنامه ریزی کشور - وزارت اقتصاد و دارایی - وزارت بازرگانی		
		ارتقاء امنیت قضائی - انتظامی	وزارت کشور - وزارت دادگستری و سایر سازمانهای ذریبط		

جدول (۷) سیاستها و برنامه های مقصد محور
(با رویکرد تقلیل فشارهای تمرکزگرایی و تقویت مولفه های مهاجرت از تهران)

هدف	سیاست	برنامه	دستگاه اقدام کننده
ساماندهی مهاجرت و تمرکززدایی از تهران	ایجاد قطب های توسعه در کشور	انجام مطالعات شناسائی - امکان سنجی گرایش به مهاجرت از تهران	سازمان مدیریت و برنامه ریزی
		تعریف نقش اقتصادی برای هر یک از قطب های توسعه در فضای ملی با هدف تمرکززدایی	سازمان مدیریت و برنامه ریزی
		اعمال سیاست های مالی و پولی انقباضی در تهران	بانک مرکزی - وزارت اقتصاد و دارایی - سازمان مدیریت و برنامه ریزی کشور
		محدود کردن تسهیلات بانکی و غیربانکی (وام مسکن، وام خوداشتغالی ...) در استان تهران و گسترش آن در قطب های توسعه	بانک مرکزی - وزارت جهاد کشاورزی - سازمان تعاون روستایی - کمیته امداد امام خمینی (ره) - بانکهای عامل - صندوق مهر رضا - وزارت کار و امور اجتماعی
		تخفیف های مالیاتی به صنایع و فعالیت های اقتصادی در قطب های توسعه	وزارت اقتصاد و دارایی
		اعطاء امتیازهای بیشتر به مشاورین و پیمانکاران بومی در اجرای طرح ها و پروژه های دولتی	سازمان مدیریت و برنامه ریزی
		شناسایی تخصص های مورد نیاز قطب های توسعه با در نظر گرفتن نقش تعیین شده برای آنها	وزارت علوم، تحقیقات و فن آوری - دانشگاه آزاد اسلامی
		تسریع در اجرای سیاست تمرکززدایی دولت (ماده ۷۰ و ۷۱ قانون برنامه سوم تنفیذ شده در برنامه چهارم)	سازمان مدیریت و برنامه ریزی کشور
		تغییر در تخصیص اعتبارات استانی از سهم جمعیتی و مساحتی به تخصیص مبتنی بر نقش تعریف شده و سیاست های مالی و پولی منطقه ای	سازمان مدیریت و برنامه ریزی کشور
		ایجاد دیدگاه مشترک و وحدت رویه در نگرش، برنامه ریزی، عملکرد و سیاست گذاری مدیران عالی، میانی و اجرایی در خصوص مهاجرت	کلیه دستگاه های اجرایی ذیربط
		انتقال مراکز نظامی و انتظامی از تهران	وزارت دفاع و پشتیبانی نیروهای مسلح - وزارت کشور
		توزیع متناسب مراکز دانشگاهی و اجرای سیاست های تشویقی در جهت تمرکززدایی از محصولات علمی و فرهنگی	وزارت علوم تحقیقات و فن آوری - دانشگاه آزاد اسلامی
		انتقال دفاتر شرکتهای مستقر در سایر استان ها به مبدأ	کلیه دستگاه های اجرایی ذیربط
		ساماندهی اسکان غیررسمی و توانمندسازی بخش مسکن	تفویض اختیارات مرکز به پیرامون
اجرای ساختن سند توانمندسازی کشور (مصوب هیات محترم وزیران)	وزارت مسکن و شهرسازی - وزارت کشور		
تهیه بانک اطلاعات مدیریت زمین و جلوگیری از بورس بازی آن	وزارت مسکن و شهرسازی - وزارت کشور - شهرداریها		
برنامه ریزی مسکن اقشار کم درآمد و توانمندسازی	وزارت مسکن و شهرسازی - بنیاد مسکن انقلاب اسلامی - دفتر امور مناطق محروم ریاست جمهوری		
تهیه ضوابط و مقررات تسهیل کننده برای سرمایه گذاری در مناطق محروم شهری	کلیه دستگاه های اجرایی ذیربط		
تعیین سیاستها و راهکارهای اجرایی ساماندهی مسکن بر اساس طرح جامع مسکن	وزارت مسکن و شهرسازی - بنیاد مسکن انقلاب اسلامی، بانکها، وزارت تعاون		

منابع

۱. استانداری تهران، (۱۳۸۶)، طرح ملی ساماندهی مهاجرت کشور، دفتر امور اجتماعی و انتخابات.
۲. ثابتی راد، عباس، (۱۳۸۶)، هیولای خفته در دامان البرز (مروری بر گسترش مساحتی و جمعیتی تهران)، روزنامه همشهری شماره ۴۳۵۲، ۵ شهریور.
۳. داوودپور، زهره، (۱۳۸۳)، چگونگی شکل گیری کلانشهر تهران، فصلنامه آبادی، سال چهاردهم شماره ۴۳ و ۴۴.
۴. داوودپور، زهره، (۱۳۸۴)، کلانشهر تهران و سکونتگاههای خودرو، مرکز مطالعات و تحقیقات وزارت مسکن و شهرسازی، تهران.
۵. روزنامه همشهری، (۱۳۸۶) یورش به اقلیم فراموش شده، دوشنبه ۲۶ شهریور شماره ۴۳۶۸.
۶. رهنمائی محمد تقی (۱۳۸۴)، "مروری بر نقش دولت در گسترش و تمرکز شهرنشینی در ایران" نشریه علمی - پژوهشی انجمن جغرافیائی ایران شماره ۱، پائیز و زمستان ۱۳۸۲
۷. زنجانی، (۱۳۷۶)، جمعیت و فضا در طرح کالبدی ملی. وزارت مسکن و شهرسازی.
۸. سنایی، پروین، (۱۳۷۵)، بررسی سیاستها و خط مشی های اتخاذ شده در برنامه های عمرانی قبل و بعد از انقلاب اسلامی با تاکید بر سیاستها و خط مشی های موثر بر روند مهاجرت روستایی - شهری در ایران، پایان نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه تهران.
۹. سازمان مدیریت و برنامه ریزی، (۱۳۸۳)، قانون برنامه چهارم توسعه جمهوری اسلامی ایران.
۱۰. سازمان مدیریت و برنامه ریزی، (۱۳۸۵)، سند توسعه ملی استان تهران.
۱۱. سازمان مدیریت و برنامه ریزی استان تهران، (۱۳۸۱)، آمار سرشماری کارگاهی.
۱۲. سازمان مدیریت و برنامه ریزی استان تهران، (۱۳۸۳)، سالنامه آماری استان تهران.
۱۳. سازمان مدیریت و برنامه ریزی استان تهران، (۱۳۸۴)، تحولات اقتصادی - اجتماعی استان تهران، (۸۳-۱۳۷۶).
۱۴. سرور، رحیم، (۱۳۸۵)، بهره مالکانه، موارد عمده ایجاد و بازتاب آن در نظام توسعه شهری، نشریه علمی - پژوهشی، انجمن جغرافیایی ایران شماره ۲.
۱۵. سرور، رحیم، (۱۳۸۵)، اقتصاد شهری، جزوه درسی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد شهرری.

۱۶. شهیدی، محمدحسن، (۱۳۸۳)، سیر تکوینی برنامه ریزی حمل و نقل کلانشهری در جهان و ویژگی های محوری آن، فصلنامه پژوهشی - تحلیلی - آموزشی مدیریت شهری، شماره ۱۷، سال پنجم.
۱۷. صرافی، مظفر، (۱۳۸۰)، تمرکززدایی کلانشهرهای کشورهای جنوب، (باورها و راهبردها)، شماره ۹ - وزارت کشور، سازمان شهرداریهای کشور.
۱۸. صرافی، مظفر، (۱۳۸۱)، مهاجرت داخلی و مسئله مدیریت شهری، مدیریت شهری شماره ۱۰، وزارت کشور، سازمان شهرداریهای کشور.
۱۹. صالحی، مازیار، (۱۳۸۱)، بررسی عوامل اقتصادی - اجتماعی موثر بر مهاجرت داخلی، پایان نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه تهران.
۲۰. عظیمی، ناصر، (۱۳۸۱)، مهاجرت از روستا به شهر، نگاهی متفاوت، مدیریت شهری شماره ۱۰، وزارت کشور، سازمان شهرداریهای کشور.
۲۱. غمامی، مجید، (۱۳۸۳)، گزیده مطالعات طرح راهبردی توسعه کالبدی مجموعه شهری تهران، مرکز مطالعات و تحقیقات شهرسازی و معماری ایران، تهران، چاپ گستر.
۲۲. کلاته، محمد، (۱۳۷۸)، توسعه نابرابر و مهاجرت، پایان نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه تهران.
۲۳. مرکز آمار ایران، (۱۳۷۶)، نتایج سرشماری ۱۳۷۵ استان تهران.
۲۴. مرکز آمار ایران (۱۳۸۶) "گزیده نتایج سرشماری ۱۳۸۵ استان تهران"
۲۵. مرکز آمار ایران، (۱۳۸۴)، سالنامه آماری استان تهران.
۲۶. مرکز مطالعات و تحقیقات شهرسازی و معماری (۱۳۷۹)، خلاصه گزارش طرح مجموعه شهری تهران و شهرهای اطراف آن، وزارت مسکن و شهرسازی.
۲۷. مرکز مطالعات و تحقیقات شهرسازی و معماری (۱۳۸۳)، طرح مجموعه شهری تهران، معاونت شهرسازی و معماری وزارت مسکن و شهرسازی، فصلنامه آبادی.
۲۸. مرکز مطالعات و تحقیقات شهرسازی و معماری ایران (۱۳۸۲)، گزیده مطالعات جمعیتی مجموعه شهری تهران.
۲۹. مرکز مطالعات و تحقیقات شهرسازی و معماری ایران (۱۳۸۲)، گزیده مطالعات طرح راهبردی توسعه کالبدی مجموعه شهری تهران.
۳۰. مدنی پور، علی، (۱۳۸۱)، تهران ظهور یک کلانشهر، شرکت پردازش و برنامه ریزی شهری، چاپ اول.
۳۱. مهندسین مشاور نقش کلیک، (۱۳۸۵)، تحلیل شاخص های اجتماعی - فرهنگی کشور، منتشر نشده.

۳۲. وزارت کشور، (۱۳۸۶)، تحلیلی بر طرح تقسیمات جدید کشوری در محدوده استان تهران.

33. Hall, Peter, Pfiffer. Uirich, Urban, Future 21. E & FN Spon. New York. 2000.
34. Lynch. Kevin; A theory of Good City Form, Cambridge, MA. MIT Press, 1981.
35. Wheeler. M. Stephan; Planning for Sustainability, Creating Livable, Equitable and Ecological Communities , London and New York. Routledge Press, 2006.
36. UNCHS (Habitat), 2001, The State of the Worlds Cities.
37. United Nations Department of Economic and Social Affairs/population Division World. Urbanization Prospects: The 2003 Revision (Executive Summary).
38. www.atlantaregional.com
39. www.brook.edu
40. www.chesapeakebay.net
41. www.gottlieb.edu
42. www.keptahoeblu.com
43. www.Uan.ir/news